

Holokaust Romů v retribučním soudnictví

Abstract

The study deals with two postwar retribution trials concerning the Holocaust of the Roma. In the first trial the former head of Lety u Písku concentration camp was charged, in the latter a Romani prisoner functionary was prosecuted. The study attempts to compare the two retribution trials with regards to the narrative strategies and the language used by its actors. It focuses on certain aspects of the postwar politics of memory as well as on the omission of Romani experience during retribution trials.

Key words:

Roma, Holocaust, retribution trials, postwar Czechoslovakia, politics of memory, concentration camps

1 Mgr. Jiří Smlsal vystudoval historii na Ústavu hospodářských a sociálních dějin FF UK. V současnosti provádí archivní výzkum pro Institut Tereziánské iniciativy. E-mail: jiri.smlsal@gmail.com

Úvod

Soudní proces vedený v letech 1946–1947 s Blažejem Dydym, romským vězněm a vězeňským funkcionářem v koncentračních táborech v Hodoníně u Kunštátu a v Osvětimi, představuje do značné míry protiklad mimořádného lidového soudu s Josefem Janovským, velitelem tzv. cikánského tábora v Letech u Písku, který probíhal v letech 1945–1946 a 1948. V prvním případě vypovídali převážně bývalí romští vězňové, ve druhém bývalí táboroví dozorcí. V prvním případě byl obžalovaný odsouzen, ve druhém zproštěn viny. Zdá se, že oba soudní procesy nemohou být rozdílnější. Jejich srovnání však ukazuje řadu shodných rysů ve způsobu, jakým jednotliví aktéři strukturovali své výpovědi, jaký druh otázek soudci kladli, které skutečnosti byly považovány za závažné a které byly přehlíženy. Nahlíženy z tohoto hlediska poskytují dokumenty obou soudů jednotný obraz, který vypovídá mnohé o vztahu poválečné české společnosti k Romům a ke zkušenosti romského holocaustu.

Nejedná se o dokumenty, které by byly dosud badatelské obci neznámé. S materiály mimořádných lidových soudů jako první pracoval C. Nečas. V muzikologické publikaci *Žalující píseň* popsal průběh procesu s Blažejem Dydym a uvedl úryvky z 25 soudních svědectví (Holý, Nečas 1993: 74–79). V publikacích *Českoslovenští Romové v letech 1938–1945* (Nečas 1994) a *Holocaust českých Romů* (Nečas 1999) materiály mimořádných lidových soudů výběrově citoval při popisu životních podmínek v protektorátních koncentračních táborech nebo je používal jako zdroj informací o životě velitelů tzv. cikánských táborů. Svědecké výpovědi používal ilustrativně, k doplnění hlavního výkladu, a nezohledňoval specifický charakter pramenů.

Soustavně s materiály mimořádných lidových soudů pracoval M. Pape ve své knize o koncentračním táboře v Letech u Písku (Pape 1997). Soudní výpovědi používal jako primární zdroj k poznání života v „cikánském táboře“, zaměřoval se především na doklady o strádání vězňů a násilném jednání dozorců a Josefa Janovského. Důraz na krutou osobnost velitele, který prostupuje celou knihu, podle mého názoru částečně vychází právě z této pramenné základny. Soudní materiály zároveň Pape pokládal za „výpovědi očitých svědků“ (Pape 1997: 16), stavil je na roveň pozdějších pamětnických vyprávění, a k pramenům tedy přistupoval spíše jako k autentickým vzpomínkám než jako k úřední dokumentaci. V závěrečné části práce popsal průběh jednotlivých procesů. Samostatnou studii věnovanou soudnímu řízení s Blažejem Dydym napsal M. Schuster (Schuster 2013). Zaměřil se především na popis průběhu procesu a představení obsahu některých svědectví s důrazem na zkušenost obětí. Detailněji také představil životní osudy Blažeje Dydyho.

Dokumenty obou mimořádných lidových soudů tak dosud historici používali jako zdroj informací o každodenním fungování protektorátních koncentračních táborů v Letech u Písku a Hodoníně u Kunštátu a jako zdroj informací

k poválečnému životu jednotlivých aktérů procesu. Ve svém příspěvku se pokouším o rozšíření interpretačních možností těchto pramenů. Z bohatého soudního materiálu vybírám určité, dosud opomíjené aspekty. Nezaměřuji se primárně na události popsané ve výpovědích, analyzuji samotné výpovědi, jazyk, způsob argumentace, důrazy i výpustky. Výslechové protokoly a soudní akta mohou přispět jak k poznání historie obou koncentračních táborů, tak i ke studiu poválečné společnosti. V tomto ohledu jsou stejně relevantní výpovědi svědků i obžalovaných. V daném kontextu je totiž pro historika, na rozdíl od soudce, méně podstatné, zda byla daná výpověď skutečně pravdivá. Rozhodující je, zda mohla být chápána jako věrohodná a na jakých narativních strategiích stavěla, tedy co vyzdvihoval a do jaké pozice se stavěl její autor. Strategie, jaké volily obě strany procesu, i způsob, jakým soud kladl otázky či formuloval verdikt, mají vypovídací hodnotu ve vztahu ke společenským normám, hodnotovým představám a konfliktům ve vztahu k interpretaci válečné zkušenosti v poválečném Československu. Výpovědní protokoly zároveň neberu jako autentické svědectví aktérů, ale jako úřední dokument, a tedy i jako produkt nerovných mocenských vztahů. K dokumentaci mimořádných lidových soudů přistupuji z hlediska politiky paměti. Zajímá mě, jaké taktiky ve svých výpovědích volili svědkové, ať už se jednalo o Romy nebo dozorce, do jakých rámců vřazovali svou zkušenost, jaké argumentační linie se držel soud. Která témata byla při vyšetřování zdůrazňována a která opomíjena? Jaké bylo postavení Romů u soudů, jaké měli výpovědní možnosti a jaká váha byla přikládána jejich svědectví? Jakým způsobem byly konceptualizované romské oběti? Jakým způsobem byla zkušenost holokaustu Romů zasazena do kontextu dominantní interpretace válečné minulosti?

1. Mimořádné lidové soudy

Josef Janovský i Blažej Dydy byli souzeni před mimořádnými lidovými soudy. Jednalo se o instituce, které byly vytvořeny 9. července 1945 na základě tzv. Velkého retribučního dekretu a které měly sloužit k potrestání členů nacistických organizací a jejich domácích spolupracovníků – „nacistických zločinců, zrádců a jejich pomahačů“ (Frommer 2010: 16). Mimořádné lidové soudy sídlily v místech krajských soudů, v jejich čele stál vždy jeden profesionální soudce a čtyři „soudci z lidu“, jednalo se o osoby, které nemusely mít právní vzdělání a které navrhovaly jednotlivé okresní národní výbory (Frommer 2010: 117). Soudy trestaly určitý okruh zločinů spáchaných v době nacistické okupace ve zrychlených veřejných procesech, ve kterých byly suspendovány některé běžné právní prvky. Především šlo o upření práva na odvolání a omezení polehčujících okolností, což v kombinaci s nařízením, že trest smrti musí být vykonán do tří hodin od pronesení rozsudku, vedlo k vysokému počtu poprav (Frommer

2010: 131–132). Na počátku retribuice vynášely soudy drakonické rozsudky, s postupem času a vzrůstající „únavou z retribuice“ však počty odsouzených i přísnost trestů klesaly (Frommer 2010: 140). Tento fakt je třeba mít na paměti i při posuzování procesů s Janovským a Dydem. Zatímco Dydy byl odsouzen už ve druhém roce retribuice, soud s Janovským, ač započatý v roce 1946, zůstal po ukončení činnosti retribučních soudů v roce 1947 neuzavřený, a byl obnoven a také ukončen až po obnovení jejich činnosti po únoru 1948.

Druhá vlna retribuice byla zahájena v důsledku komunistického převratu. Nový retribuční zákon byl vyhlášen 2. dubna 1948. Došlo k obnovení činnosti mimořádných lidových soudů a znovuotevření některých procesů (Frommer 2010: 427). K obnoveným soudním řízením patřilo i to s Josefem Janovským. Druhá vlna retribuice byla iniciována komunistickou stranou, která dlouhodobě kritizovala údajně příliš mírný průběh retribuací. V období upevňující se diktatury KSČ měly být mimořádné lidové soudy použity jako prostředek konsolidace moci a zbraň proti nepřátelům nového režimu, ať již skutečným či domnělým. Poúnorová retribuice ovšem měla podstatně méně odsouzených (Frommer 2010: 438). Není jasné, z jakých důvodů byl proces s Janovským obnoven, a zůstává i otázkou, nakolik se změna politického režimu promítla do činnosti soudu s Janovským.² Domnívám se, že v tomto případě nehrála revoluční změna podstatnou úlohu, důležitější byla návaznost na předcházející praxi. Revize retribuice v roce 1948 sice v některých případech přinesla zproštění viny pro příslušníky represivních složek, nešlo však o zásadní zvrat. Také v první fázi retribuice převažoval tolerantní přístup k příslušníkům bezpečnostních orgánů, který měl podporu komunisty ovládaného ministerstva vnitra. V obnoveném procesu s Janovským se neobjevila zásadně nová témata ani změna ideologického jazyka, případ např. nebyl posuzován z třídního hlediska. Přestože nemůžeme vyloučit, že se na rozhodnutí soudu podepsaly politické tlaky, dochovaný pramenný materiál je neumožňuje rekonstruovat.

Poválečná retribuice v Československu představovala podle B. Frommera upřímný pokus potrestat válečné zločiny a alespoň částečně tak odčinit hrůzy 2. světové války (2010: 448). Zároveň se však jednalo o nástroj politiky dějin, jehož prostřednictvím byla vštěpována žádoucí interpretace válečné zkušenosti. Retribuční tribunály byly důležitým stavebním kamenem nové společnosti. Ustanovily historické mýty, jež získaly dominantní postavení ve všech státech poválečné Evropy, které byly postiženy nacistickou okupací a které z nich čerpaly svoji legitimitu. Jednalo se o vzájemně provázaný mýtus odboje a mýtus kolaborace (Judt 2000). Prizmatem tohoto narativu, který založil způsob vztahování

² Změna nastala minimálně v personálním obsazení lidového soudu. Vyšetřujícího soudce L. Zdeňka (jeho křestní jméno se zatím nepodařilo dohledat) nahradil v obnoveném soudním řízení Stanislav Řehoř. Jako soudci z lidu působili Ladislav Štrupl a Augusta Machoňová, známá levicově orientovaná architektka.

se k minulosti ve všech nacisty okupovaných státech, byla většina obyvatelstva aktivním činitelem odboje a odporu proti nacistům. Spolupráce s Němci se tak měli dopouštět pouze nečetní zrádci, kariéristé a lidské hyeny. Pro potrestání těchto odrodilců sloužily retribuční tribunály, které byly neodmyslitelně spjaty s rétorikou očisty, typickou pro poválečná léta. Přes nezpochybnitelné úsilí soudců o dosažení spravedlnosti a jejich vysoký stupeň nezávislosti (Frommer 2010: 445) byly retribuční soudy politickou institucí (Gross 2000: 23). Nejvýznamnější procesy s kolaboranty měly spektakulární ráz a sloužily především jako exemplární podíváná. Spíše než o potrestání válečných zločinů šlo o symbolické očištění společnosti a o upevnění pozice nových vlád. Jednalo se o procesy s vybranými jedinci v postavení s velkou symbolickou hodnotou. Hlavními kolaboranty tak byli domácí fašisté, spisovatelé, staří politici a mladé herečky (Mazower 2000: 235). Naopak orgány státní správy a bezpečnostních složek očista v zájmu zachování funkčnosti státu minula, přestože se bezprostředně podílely na nacistické represí včetně holocaustu. Retribuční soudy tedy nesloužily jen k odhalení a potrestání zločinů, ale také k jejich zakrytí a promlčení. Procesy s Josefem Janovským a Blažejem Dydem je tak třeba chápat v kontextu obecného fungování mimořádných lidových soudů, které tedy byly také zejména prostředkem tvorby diskurzu kolaborace a českého národního odboje či odporu vůči nacistické okupaci. Zaměření na individuální vinu vybraných „kolaborantů“ a opomíjení role protektorátních úřadů a úředníků, represivních složek a jejich členů i dalších částí široké společnosti při provádění nacistické politiky výrazně ovlivnilo průběh obou procesů.

1.1 Mimořádný lidový soud s Josefem Janovským

Na konci května 1945 podal bývalý dozorce koncentračního tábora v Letech u Písku František Kánský na četnické stanici v Novém Bydžově udání na svého tehdejšího nadřízeného. Velitel „kárného“, „sběrného“ a „cikánského tábora“ Josef Janovský,³ v té době zaměstnanec národního výboru Praha – Sever,

3 Josef Janovský se narodil 15. 3. 1888 ve Stříbrné Skalici. V roce 1909 vstoupil do armády, v roce 1913 přestoupil k četnictvu, první světovou válku strávil jako polní četník v Terstu. Po konci války pokračoval ve službě u československého četnictva, v roce 1923 byl přeložen na Podkarpatskou Rus, v roce 1926 byl povýšen na velitele četnické stanice v Užhorodu. V kariérním postupu na Podkarpatské Rusi pokračoval až do roku 1939, kdy byl jmenován velitelem okresního četnického velitelství na Kladně. V červnu 1940 byl z četnické služby přeložen k zemskému úřadu v Praze jako vrchní kancelářský oficiál. Janovský vytvořil systém správy „kárného pracovního tábora“ v Letech u Písku, jehož velitelem se stal (dle vlastní výpovědi nedobrovolně). Ve funkci velitele postupně všech tří typů táborů, které v Letech u Písku fungovaly, setrval až do ledna 1943, kdy byl v důsledku neschopnosti zabránit vypuknutí tyfové epidemie v táboře odvolán a přeložen do pracovního tábora v Plané nad Lužnicí. Také odtud byl později odvolán. Nastoupil pak do policejní služby v okrese Praha – Sever. Po skončení války pracoval jako úředník na okresním národním výboru Praha – Sever. Po konci procesu začal pracovat v soukromé firmě. Zemřel v roce 1956 (Klinovský 2015: 26–27, 32; Pape 1997: 135–137).

byl vypátrán a zajištěn 20. září v Jílovém. Z vazby byl propuštěn v prosinci 1945. Mezitím byl proces přesunut na krajský trestní soud v Praze,⁴ probíhala slyšení s bývalými vězni, dozorcí, lékaři a úředníky tábora. V roce 1946 bylo soudní řízení odročeno. V prvním přelíčení obnoveného řízení konaného 7. září 1948 svědčilo proti Janovskému šest bývalých zaměstnanců tábora a jeden z jeho vězňů. Při druhém slyšení o dva dny později klíčoví svědci změnili své výpovědi a uvedli, že si už na události v Letech přesně nepamatují. Soud se zcela přiklonil na stranu Janovského, rozsudek v podstatě zopakoval jeho stanoviska a v nejmenším nezohlednil výpovědi svědků, kteří stáli proti Janovskému, naopak právě je označil za nedůvěryhodné.⁵ Rozsudek zprostil Janovského viny v plném rozsahu (Pape 1997: 103–106).

Pro průběh soudního procesu s Janovským je určující skutečnost, že někdejšího velitele tábora udali jeho bývalí podřízení. Táboroví zaměstnanci také tvořili většinu svědků. Proti Janovskému svědčili jen čtyři vězni, pouze jeden z nich, Václav Studený, byl vězněm „cikánského tábora.“ Vedle značného umenšení hlasu vězňů je dále pozoruhodné, že existence různých typů perzekuce v táborech, které postupně v Letech fungovaly, byla ve spisových materiálech soudu nahlížena jako jeden celek. Výpovědi Janovského i táborových dozorců se vztahovaly na celou dobu jejich působení v Letech mezi roky 1940–1943. „Kárný pracovní tábor“ (srpen 1940 – únor 1942), „sběrný tábor“ (březen 1942 – květen 1942) i „cikánský tábor“ (srpen 1942 – srpen 1943) tak jednotliví aktéři procesu i soudní komise vnímali jako jednu instituci. Vzhledem k nepřetržitému fungování tábora i personální kontinuitě jeho zaměstnanců je to pochopitelné, tento fakt ale zároveň významně vychyluje náhled na události v táboře v Letech k perspektivě vykonavatelů perzekuce. Jak očištné řízení ovlivnila skutečnost, že byl tábor pojímán jako nepřetržitě fungující celek a zásadním způsobem se nerozlišovalo mezi dobou, kdy zde byli v „kárném“ a „sběrném“ táboře uvězněni dospělí muži na základě svého (jakkoli nespravedlivě a vágně definovaného) „asociálního“ chování, a dobou, kdy byly v Letech vězněny v „cikánském táboře“ celé rodiny včetně nemluvňat na základě příslušnosti k určité etnické skupině a zjevně za účelem jejich vyvraždění?

Zajímavé jsou také jazykové prostředky, které sdílely obě strany procesu. Lidé, kteří byli v táboře v Letech internováni na základě rasových kritérií a v podstatě libovolného rozhodnutí příslušných úřadů o jejich etnickém původu, jsou ve výpovědích dozorců označováni jako „káranci a cikáni“ nebo „chovanci a cikáni“.

4 Proces byl přesunut v říjnu 1945. Podnět k přesunu podal předseda vyšetřovací komise okresního národního výboru v Jílovém. Důvodem přesunu byla lepší dopravní dostupnost a Janovského arogantní jednání a obvinění vyšetřovací komise z předpojatosti (SOA Praha, MĽS, Ls 678/48 Praha, s. 46).

5 V poradním protokolu k rozsudku navrhla dokonce soudní komise obvinít svědky F. Kánského a J. Bělohávků z krivého svědectví (SOA Praha, MĽS, Ls 678/48 Praha, s. 356).

Tato podvojnost odkazuje na etnicky heterogenní složení tábora i na dvě fáze jeho fungování, především ale ukazuje na chápání slova „cikán“ jako zvláštní (zločinecké) kategorie. Generické maskulinum zakrývá fakt, že většinu osazenstva „cikánského tábora“ v Letech po celou dobu jeho existence tvořily ženy a děti.⁶ Ty byly ovšem ve výpovědích u soudu s Janovským zmíněny spíše náhodně, např. jako součást výpovědi o životních podmínkách v táboře (třem „cikánkám“ umrzly nohy,⁷ padesát dětí bylo natěsnaných v jedné malé místnosti⁸). Značná početní převaha žen a dětí nad muži tak nebyla nijak zohledněna ani při fungování tábora, ani v průběhu soudního přelíčení. V průběhu celého procesu nebyl vůbec problematizován rasový důvod a charakter nacistické perzekuce Romů. Táborový lékař Kopecký i dozorcí svědčící proti Janovskému mu kladli za vinu jen smrt vězňů, kteří zemřeli přímo v táboře. O tom, jaký osud čekal většinu vězňů poté, co byl Janovský odvolán a nový velitel stabilizoval situaci, se u soudu téměř nezmiňovali. Z jejich výpovědí lze dokonce vysledovat jakousi hrdost, že se stav tábora po odstranění Janovského opět podařilo dostat do normálu, mohl tak opět fungovat. O vlastním účelu tábora a osudu do Polska transportovaných vězňů se však bývalí táboroví zaměstnanci nevyjadřovali. Není jasné, jestli si v době své služby uvědomovali, co vězně čeká, ani jestli se později dozvěděli o jejich osudu. Ve svých výpovědích každopádně neuváděli, že většina transportovaných Romů byla zavražděna v Osvětimi-Birkenau. Jak však ukazuje výpověď Jana Sokla, minimálně v některých případech můžeme s obezřetností a jistou minimálně verbální otrlostí dozorců počítat: „Nakonec Němci zařídili jejich odvezení do Osvěncimi, kde však většinou všichni uhynuli.“⁹ Další osud transportovaných se však nestal předmětem soudního vyšetřování. Podstatná role tábora, jeho dozorců i velitelů v realizaci nacistické genocidy tak u soudu vlastně vůbec nebyla zmíněna, a nikdo za ni tedy ani nebyl hnán k odpovědnosti. Tato skutečnost je důležitá pro zdůraznění ambivalentní role letských četníků v celém procesu. Většina jich svědčila v neprospěch Janovského. Odsuzovali bezohledné jednání svého bývalého velitele, které vedlo ke stále se zhoršujícím poměrům v táboře. Dozorčí služba se jim protivila a považovali ji za osobní újmu. Zároveň ale nijak nezpochybnili oprávněnost zdejšího uvěznění romských či neromských vězňů. Odmítali, že by s vězni zacházeli příliš krutě nebo že by službu vykonávali příliš iniciativně, zároveň však nevyjadřovali lítost nad svou rolí dozorců. V některých případech (Luňáček, Hejduk, Fejkl, Sokl) naopak spolu s Janovským sdíleli přesvědčení, že si vězni za svoji situaci mohli sami. Za skutečné oběti tábora v Letech tak dozorcí považovali především sami sebe.

6 Děti do šesti let tvořily dokonce až jednu polovinu vězňů tohoto „cikánského“ tábora (Pape 1997: 72).

7 SOA Praha, fond Mimořádný lidový soud Praha, č. fondu 99, sig. Ls 678/48, s. 264.

8 Tamtéž.

9 Tamtéž: 228.

Oprávněnost samotné táborové internace tedy otevřeně nezpochybnila žádná ze stran procesu a ani soud. Dozorci si uchovávali od vězňů odstup, v několika případech dokonce zdůrazňovali, že internovaní zasluhovali tvrdý přístup: „Nehodlám omlouvatí chovance, z nichž mnozí zasluhovali přísného tuhého kázeňského postupu.“¹⁰ Přenesením odpovědnosti z pachatele na oběť si tak od vězňů vybudovali emocionální odstup. Omrzliny si například vězni měli zavinit sami, protože si nevypravili oděvy a „neopatřili se tak, aby se proti mrazům zajistili.“¹¹ Dozorci zdůrazňovali nutnost přísnosti a udržování tuhé kázně i vlastní nasazení, k vězňům se chovali jako k nebezpečným zločincům: „Služba zde byla velmi svízelná a těžká, jelikož šlo o kárance, kteří byli potrestaní často v době 1. republiky, tedy šlo skoro o zločince z povolání.“¹²

Přímluvci Janovského a sám táborový velitel dávali najevo nepokryté pohrdání Romy i neromskými vězni. K ospravedlnění svého vlastního působení v táboře využili protiromské předsudky, zejména motiv špinavosti a nehygieničnosti Romů. Janovský své oběti označoval jako „špinavé, zavšivené cikány“ a „notorické kriminálníky“, na které musel být přísný. Podle slov táborového lékaře F. Kopeckého pro Janovského Romové představovali „plevel lidstva.“¹³ Naopak svědkové, kteří podporovali Janovského, popírali nejen přímé násilí a vysokou úmrtnost, ale i strádání vězňů v táboře: „Nebyly řídké případy, kdy kárance v tehdejší době po krátkém pobytu v táboře přibývali na váze.“¹⁴ Za katastrofální hygienické podmínky a tím pádem i za vypuknutí tyfové epidemie si údajně mohli „cikáni“ sami: „Hygienu však také samo osazenstvo si udržovat nechtělo.“¹⁵ K tomuto stanovisku se přiklonil i rozsudek: „Hygiena mezi kárance nebyla, protože si ji nechtěli udržovat.“¹⁶ Z hlediska dnešních poznatků o situaci v tzv. cikánském táboře v Letech je však třeba klást katastrofální hygienické podmínky za vinu právě jeho velení. Tábor byl několikanásobně přeplněn, byla v něm pouze jedna studna a dva záchody (voda navíc v letních měsících nebyla dostupná a musela se vozit z hájovny¹⁷), vězni v noci nesměli odcházet na toaletu, trpěli podvýživou a neléčenými chorobami. Soud však přejal argumenty obviněného a s nimi i dehumanizaci Romů zdůvodňující surové chování dozorců.

Velitel tábora i táboroví dozorci tedy sice do značné míry sdíleli negativní pohled na lidi, které v táboře drželi, velká většina četníků však zároveň odmítala způsob, jakým Janovský tábor řídil, a vypovídala v jeho neprospěch. Janovský zřejmě nepokládal četníky za sobě rovné a konflikty s nimi měl už od samotného

10 Tamtéž: 78.

11 Tamtéž: 254.

12 Tamtéž: 210.

13 Tamtéž: 72.

14 Tamtéž: 200.

15 Tamtéž: 260.

16 Tamtéž: 360.

17 Tamtéž: 296.

počátku fungování tábora. Ve vesnici dokonce vykládal, že jsou mu „cikáni“ milejší než četníci.¹⁸ Tato averze byla vzájemná. František Kánský vypověděl, že dozorcí podle pokynů londýnského rozhlasu pracovali pomalu, sabotovali Janovského rozkazy a vězně nebili¹⁹ (výpovědi vězňů a ostatně i ostatních dozorců²⁰ to ovšem popírají). Kánský zdůrazňoval utrpení četníků pod Janovského velením. Četnické ubikace se nedaly vytopit, v noci v nich zamrzala voda a řádily štěnice. Dozorcí zimou nemohli spát, byli nastydlí a unavení: „Kudy jsem chodil, tudy jsem jen spal.“²¹ Dále si stěžoval, že si v důsledku tvrdé dozorcí práce přivodil revmatismus a lišej na noze. Zdá se, že četníci v první řadě mysleli na své vlastní útrapy a životní podmínky vězňů u nich hrály podřadnou úlohu. František Kánský Janovskému kladl za vinu, že se nestaral o životní podmínky dozorců („k ochraně nás zaměstnanců mohl učinit i různá opatření“)²² a vytykal mu nedostatek solidarity s podřízenými („myslel jen sám na sebe“)²³ – odmítl například odvézt ve svém služebním autě nemocného kolegu k lékaři. Dozorcí svědčící proti veliteli svou činnost u soudu prezentovali jako odpor proti Janovskému a likvidaci tyfové epidemie v „cikánském táboře“, po níž ovšem následovaly transporty „cikánských vězňů“ (a převážně žen a dětí) do vyhlazovacího tábora v Auschwitz-Birkenau, vnímali jako zásluhný skutek: „Tuto službu jsme konali se sebezapřením a k tomu bylo třeba odvahy [...] jen naší společnou prací se nám podařilo tyto nemoce po čtyřech měsících zlikvidovat.“²⁴ Kánský tak svou činnost dozorce prezentoval jako vlastenecky motivovaný odpor proti veliteli. Utrpení vězňů se tím dostalo na druhou kolej, o jejich osudu po likvidaci tábora se Kánský nevyjadřoval. Toto hledisko přejal i žalobce – druhý z bodů obžaloby se týkal špatného jednání velitele s dozorcí: „[...] ve službách nebo v zájmu Německa [...] vyhrožoval dozorcům, aby na nich vynutil zvýšené úsilí ve prospěch Německa.“²⁵

Obžaloba cílila zejména na charakterové vlastnosti Janovského a na jeho chování v osobní rovině. Výpovědi velké části dozorců se shodují v nedůvěře a odporu k Janovskému, kterého považovali za „vlajkaře“²⁶ a kolaboranta:

18 Tamtéž: 260.

19 Tamtéž: 296.

20 Tamtéž: 259.

21 Tamtéž: 296.

22 Tamtéž.

23 Tamtéž.

24 Tamtéž.

25 Tamtéž: 294.

26 Pojem „vlajkař“ označoval člena české nacionalistické organizace Vlajka. Hnutí působilo v Československu již v meziválečném období, v období Protektorátu Čechy a Morava se Vlajka stala aktivním podporovatelem okupačních orgánů a šířitelem rasistické ideologie. Vlajka se vymezovala proti protektorátní vládě z radikálně fašistických pozic, působila de facto v ilegalitě. Nacisté postupně přestali činnost Vlajky tolerovat a v září 1942 zasáhli proti jejím čelním představitelům (Pejčoch 2011: 178–181). V rámci retribučního soudnictví bylo několik významných členů Vlajky popraveno. „Vlajkaři“ byli symbolem nejhorších kolaborantů. Sám Janovský ovšem členem Vlajky nebyl a vzhledem ke své kariéře v četnictvu ani nemohl být.

„Janovskému po stránce národnostní jsme naprosto nedůvěřovali.“²⁷ Janovský podle jejich tvrzení sympatizoval s nacistickým režimem, v důvěře, že „Říše to vyhraje“.²⁸ Vyjadřoval souhlas s nacistickou politikou, včetně omlouvání perzekuce, která nastala po atentátu na Heydricha. Údajně nutil vězně i dozorce podávat hlášení německy a zdravit hitlerovským pozdravem. Janovský také vedl hodiny němčiny, při kterých vyjadřoval sympatie k nacistické politice. Paradoxní a pro výsledek soudu podstatné je, že dozorcí koncentračního tábora, kteří poslušně, i když s nevolí, plnili zadané úkoly, se sami považovali za odpůrce nacistického režimu. Jako takoví byli také schopni určitých „gest odporu“, byť se projevila třeba jen opuštěním jídelny, kde v rádiu nechal velitel běžet propagandistické pořady, nebo bitím německy mluvících Sintů (Richterová 2014: 476). Někteří ze zúčastněných se ale také například (alespoň podle vlastního tvrzení či svědectví jejich příbuzných) zapojili do bojů pražského povstání. Dozorce Bedřich Pešek se v roce 1946 vrátil do Mirovic (vesnice sousedící s Lety) a založil zde místní pobočku Svazu protifašistických bojovníků (Pape 1997: 141). Loajální a subverzivní chování se mohlo vzájemně doplňovat a prolínat v rámci chování jedné a téže osoby, v kontextu konkrétní situace. Nejlepším příkladem tohoto paradoxu je velitel hodonínského tábora Štěpán Blahynka, který se zároveň podílel na odbojových aktivitách (Nečas 1994: 65). Blahynka, který nahradil Janovského ve funkci velitele letského tábora, byl četníky hodnocen pozitivně a byl stavěn do protikladu s Janovským. Nový velitel však zároveň iniciativně uskutečňoval transporty vězňů „cikánského tábora“ v Letech, kteří přežili tyfovou epidemii, do vyhlazovacího tábora v Auschwitz-Birkenau. Dle dozorců se však přesto nejednalo o kolaboranta, stejně jako se oni sami považovali za nepřátele okupačního režimu. Tento paradox lze ozřejmit ve vztahu k širšímu výkladovému rámci, který strukturoval výpovědi obžaloby i obhajoby a směřoval k posuzování dění v táboře v Letech z hlediska národnostního sporu mezi Čechy a Němci.

Ústředním prvkem procesu a argumentace obou stran se totiž stala národní otázka. Obžaloba upozorňovala na Janovského „protičeské“ jednání, na loajalitu a sympatie k „Němcům“. Janovský a jeho přímluvci naopak zdůrazňovali svou národní spolehlivost a oddanost vlasti. Ve vyšetřovacích spisech se opakovaně objevuje otázka, „zda šlo o zájem Německa?“²⁹ Tato otázka se stala zastřešující tezí celého procesu. V průběhu soudu jakoby tázání po zločinech, které se v táboře v Letech staly, ustupovalo do pozadí a na důležitosti nabývala spíše otázka, zda tábor fungoval v zájmu nacistů. Utrpení vězňů v Letech tak bylo posuzováno jen z hlediska toho, v čím (domnělém) zájmu se dělo.

27 SOA Praha, fond Mimořádný lidový soud Praha, č. fondu 99, sig. Ls 678/48, s. 260.

28 Tamtéž: 296.

29 Tamtéž: 204, 225.

Již v záznamu o udání a skutkovém ději, sepsaném v roce 1945 na četnické stanici v Jílovém, se objevuje formulace, která je typická pro způsob argumentace dozorců proti Janovskému: „Tábor kárný byl zřízen německými okupanty.“³⁰ Koncentrační tábor v Letech pojímali dozorcí svědčící proti veliteli výlučně jako instituci okupační moci a také jeho fungování spojovali výhradně s nacisty. Janovského prezentovali jako ochotného kolaboranta, který se chtěl nacistům zavděčit a podporoval válečné úsilí nacistů, například tím, že vynucoval „zvýšený pracovní výkon v zájmu německých okupantů.“³¹ Dozorcí tak prezentovali koncentrační tábor v Letech především jako instituci využívající ekonomickou sílu vězňů ve prospěch okupační moci. Jedním ze sporných bodů se stala nucená práce vězňů na stavbě silnice. Janovský nutil vězně „pracovat na silničních pracích v zájmu německých okupantů.“³² Stavba silnice mezi Mirovicemi a Starým Sedlem, součást „dálnice“ spojující Plzeň a Ostravu, tak byla interpretována jako příspěvek k válečnému úsilí Německa. Podle stanoviska Františka Vrabce však šlo „o silnici, jejíž stavba byla proponována už za prvé republiky.“³³ Také stavbyvedoucí ing. Beneš nehodnotil svoji činnost jako podporu okupační moci, ale jako běžnou práci na silnici, která se začala budovat už za první republiky.³⁴ Verzi, že stavba silničního úseku mezi dvěma jihočeskými vesnicemi nepředstavovala nijak významnou službu nacistické vládě, soud vcelku pochopitelně přijal. Problémem oprávněnosti vlastního nasazení nucené a neplacené práce vězňů se však dále nezabýval. Kontroverzi tedy nebudila samotná otročká práce, ale to, v čí prospěch byla využívána.

Soudní spisy ze začátku procesu uvádí jako hlavní obvinění proti Janovskému jeho odpovědnost za úmrtí a nesnesitelné životní podmínky vězňů³⁵ (např. týrání a zlé zacházení s káranci), ve druhé fázi procesu v roce 1948 však do popředí vystupuje jiný bod obžaloby – otázka Janovského národní spolehlivosti a spolupráce s Němci. Janovský byl v roce 1948 souzen už především jako nesprávný Čech a nacistický kolaborant. O pořadí priorit výmluvně svědčí návrh na zahájení trestního řízení proti Janovskému ze dne 1. 6. 1948. Bývalý táborový velitel byl podezřelý z podpory nacismu, vyhrožování dozorcům, vynucování práce vězňů a viny za smrt vězňů. Obvinění bylo strukturováno tímto způsobem: „I./ Podporoval a propagoval nacistické hnutí“ (nacistický pozdrav, užívání němčiny), „II./ ve službách nebo v zájmu Německa dozorcům [...] vyhrožoval ublížením na svobodě, aby na nich vynutil zvýšené úsilí ve prospěch Německa“,

30 Tamtéž: 12.

31 Tamtéž: 13–14.

32 Tamtéž: 12.

33 Tamtéž: 346.

34 Tamtéž: 352.

35 Tamtéž: 36.

„III./ ve prospěch válečného užití Německa nařizoval káráncům a cikánům povinnou práci“, „IV./ ve službách nebo v zájmu Německa způsobil [...] smrt občanů republiky“ (tím, že nevybíral potravinové lístky, nezabránil přeplnění tábora a zanedbal lékařskou péči).³⁶ Smrt vězňů se tedy ve výčtu obvinění ocitla až na posledním místě, a navíc ve zdůvodnění závěrečného rozsudku není vůbec zmíněna. Soud ve zdůvodnění popřel, že by Janovský zanedbal zdravotní péči o vězně nebo jejich stravování, už se ovšem nezmínil o tom, jaké důvody vedly k hromadným úmrtím. Bití a týrání vězňů nebylo vůbec zmíněno. Co tedy bylo obecným důvodem pronásledování a konkrétní příčinou smrti stovek nevinných lidí a kdo za ni byl zodpovědný, soudci vůbec nerozebírali.

Oproti výpovědím dozorců Janovský sám sebe prezentoval jako loajálního Čecha a stejnou strategii volili i svědci, kteří vystupovali v jeho prospěch. Posuzovány byly zejména vnější projevy proněmeckého smýšlení a loajálního chování. Soud se tak např. zabýval otázkou, zda Janovský dobrovolně zavedl zdravení vztyčenou pravicí. Obviněný vypověděl, že nacistický pozdrav a podávání hlášení v němčině dozorcům pouze doporučoval. Četníci Bělobrádek, Fejkl, Bintr a Hejduk se navíc shodli na tom, že nacistický pozdrav zavedl Janovský až za heydrichiády. Velitelův oblíbenec Josef Luňáček naopak zdůraznil jeho vlastenecké smýšlení: „Přede mnou nepokrytě projevoval odpor ke všemu německému a se mnou výhradně mluvil česky, přes to, že od Zemského úřadu byla požadována německá služba dozorců.“³⁷ Ve své výpovědi kladl Luňáček větší důraz na národní motivaci a osobní chování Janovského než na skutkovou podstatu činu (vedení koncentračního tábora). Rozsudek zohlednil, že Janovský (v původním táborovém řádu) nařídil používat vojenské hlášení v češtině. Zavádění nacistického pozdravu se dle soudu dělo až za heydrichiády pod tlakem nadřízených. Janovský byl proto zproštěn obvinění z podpory nacistického hnutí. Problém kolaborace tak byl redukován na zdravení vztyčenou pravicí.

V poválečném soudním procesu Janovský zcela popřel svou vinu.³⁸ Svou činnost v koncentračním táboře prezentoval jako oběť vlasti, u soudu vypověděl, že nepodporoval nacistické hnutí, a necítí se tedy vinen. Argumentoval, že funkci nepřijal dobrovolně, ale z vlastenecké povinnosti, aby zamezil převzetí vedení tábora německou správou: „Když jsem se zdráhal, bylo mně řečeno být. naším ministrem generálem Ježkem, že to je náš (český) podnik a že ho tudíž musím poslechnout, jinak že by na toto místo přišli Němci.“³⁹ Svůj tvrdý postup v oblasti dodržování pracovní výkonnosti pak obhajoval nutností přizpůsobit se požadavkům nacistů. Přísným vedením vlastně chránil samotné dozorce před nacistickou represí, která by následovala, pokud by pracovní výkon nebyl dodržen:

36 Tamtéž: 294.

37 Tamtéž: 211.

38 Tamtéž: 341.

39 Tamtéž.

„V takovémto případě by byla dodána do tábora německá policie, která by neměla ohled na chovance, nýbrž na nás.“⁴⁰

Protože bylo zcela klíčovým prvkem obnoveného procesu zjistit, „zda šlo o zájem Němců při zřizování tohoto tábora“,⁴¹ napřel obviněný své síly k potvrzení českého charakteru tábora. Předložil právní dokumenty, které dokazovaly, že rozkaz k jeho zřízení vydala už vláda druhé republiky. Janovský a svědci vypovídající v jeho prospěch představovali vedení tábora jako českou záležitost, do které nacisté zasahovali jen minimálně. Tato argumentace byla úspěšná, osvobozujícím rozsudkem soud implicitně potvrdil, že Janovský pracoval v zájmu československého státu. Otázkou zůstává, co tento rozsudek vypovídá o poválečné společnosti. Byly koncentrační tábory vedené Čechy považovány za méně odsouzeníhodné než ty německé? Byl pracovní tábor chápán jako legitimní instituce?

Janovského zdůvodnění, ať už šlo o autentické chápání nebo pragmatický kalkul, dokonale charakterizuje mechanismus kolaborace a jednu z motivací těch, kteří se zapojili do fungování okupačního aparátu. Vědomí povinnosti, služby státu a představa, že na příslušném místě vykoná kolaborant méně škod než představitel okupační moci, vedly k širokému zapojení obyvatel Protektorátu do služeb okupantů. Na tuto strategii sázeli sami nacisté, kteří do odpovědných míst nedosazovali agilní domácí fašisty, ale naopak se spolehli na stávající politické elity. Kombinace zastrasování, možnosti udržení se u moci či sympatií k autoritativní vládě, ale i možnost zmírňovat důsledky okupace a držet nacisty v rámci mezí vedla k rozšířené kolaboraci na úrovni elit, a zajišťovala tak plynulý chod státních institucí. (Gross 2000: 28) Mnozí představitelé protektorátní politiky, od prezidenta Háchy po lokální administrativní kádry, využili svého vlivu k záchraně perzekuovaných osob nebo k podpoře odbojových aktivit. Zároveň však svým každodenním působením udržovali stabilitu okupačního režimu, a to jak v symbolické roli udržování zdání autonomie (vládnou Češi, ne Němci), tak i svou běžnou prací (výroba, administrativa, expertní vědění). Nacistické panství v Protektorátu by nebylo (z pohledu okupantů) tak klidné a bezproblémové, kdyby továrny nevyroběly, vlaky nejezdily, úřady neúřadovaly a četnictvo nezatýkalo a nehlídalo transporty do koncentračních táborů. V Protektorátu Čechy a Morava, stejně jako ve všech dalších státech Evropy, by nacistická nadvláda nebyla možná bez všeobecné kolaborace podrobeného obyvatelstva. Vycházím zde z pojetí kolaborace, jak ho představili J. T. Gross a T. Judt (Gross, J. T., 2000; Judt T., 2000), tedy z pojetí, které je oproti běžnému chápání pojmu širší a nehodnotící. Tradiční význam slova kolaborace vznikl po skončení války v procesu retribuice, jež byla reakcí na nutnost denacifikace a zároveň potřebu zachování státní kontinuity, a za kolaboranty označoval menšinu

40 Tamtéž.

41 Tamtéž: 61.

„kariéristů a nemorálních zrud“ v jinak „neposkvrněném národu“, který vedl proti nacistům tu skrytý, tu otevřený odboj. Vypovídající dozorcí se snažili zařadit Janovského do takto pojímané kategorie kolaborantů a sami sebe do kategorie „lidu“, který s předstíranou poslušností vyčkával na vhodnou chvíli k zúčtování s okupanty. Do této skupiny se snažil začlenit i sám Janovský. Svůj podíl na realizaci genocidy proto vykládal jako osobní oběť pro práci vlasti. Rozsudek, který mu dal za pravdu, vyvíňoval nejen jej, ale také české četnictvo. Vykonávání nacistické politiky, včetně provádění genocidy, bylo ospravedlnitelné, pokud jej doprovázelo vlastenecké cítění.

1.1.1 Jediný romský svědek?

Soudci Janovského případu nevyvinuli žádné úsilí k získání romských svědků. Jediný vězeň „cikánského tábora“ v Letech, Václav Studený, který byl v průběhu vyšetřování osloven, získal možnost vypovídat zásluhou táborového lékaře Jana Neuwirtha,⁴² který prostřednictvím četnické stanice ve Varvařově zjistil jeho tehdejší adresu.⁴³ Perspektivu romských vězňů tak soudcům zprostředkoval pouze jeden muž. Sám Studený se ovšem za „cikána“ nepovažoval. Hned na začátku své protokolární výpovědi uvedl, že neví, proč byl v táboře vězněn: „Jak jsem se do tohoto tábora dostal, je mi do dnes záhadou, poněvadž jsem cikán nebyl.“⁴⁴ Distance bývalého vězně „cikánského tábora“ od kategorie „cikána“ má své hlubší důvody. Tento paradox je spolu s ojedinělou rolí Václava Studeného v soudním procesu důvodem pro bližší přiblížení jeho osudů.

Studený byl v Letech uvězněn i s celou svojí rodinou na začátku fungování tzv. „cikánského tábora“ v srpnu 1942. Pobyt v internaci přežil a po uzavření tábora byl propuštěn s tím, že není žádný důvod, aby byl zadržován (Pape 1997: 133). Nebyl to ojedinělý případ. Dne 4. 5. 1943 bylo více než 400 letských vězňů transportováno do Osvětimi-Birkenau (Nečas 1999: 67). Tábor byl určen k likvidaci. Na konci května byla na svobodu propuštěna naprostá většina zbývajících vězňů. Jednalo se o 168 údajně „bílých osob“ (Kokoška 2009: 103).

Mohlo by se tedy zdát, že se Studený mezi romskými vězni v Letech ocitl pouze nešťastnou náhodou a s „cikány“ neměl opravdu společného nic než sdílené utrpení. Studeného pozice ovšem byla složitější. Z hlediska předválečných policejních orgánů Studený zcela jistě do kategorie „cikána“ spadal. On⁴⁵

42 SOA Praha, MLS, Ls 678/48 Praha, s. 25

43 Ibid., s. 21.

44 Ibid., s. 28.

45 NA, Policejní ředitelství Praha II – všeobecná spisovna – 1941–1950, k. 3607, sig. S 7230/1, s. 11. Po část svého života používal Václav Studený příjmení své matky Buřičové. Rodina Buřičová, příslušná do obce Kamenice, ve které se Václav narodil, byla zahrnuta do soupisu „cikánů“ z roku 1909. Sám Václav ani jeho matka v soupisu uvedeni nejsou, předpokládám však, že byli s výše uvedenou „nomádsky žijící“ rodinou spřízněni. SOA Nymburk, Okresní úřad Poděbrady, Manipulace 1900–1923, sig. 4/1/8, Verzeichniss der im Königreiche Böhmen heimatberechtigten Zigeuner.

i další členové jeho rodiny byli v různých obdobích svého života označeni za „cikány“.⁴⁶ Rodina Studených žila v Plavsku, Václav Studený a jeho synové se živilí trhoveckou živností a brusičstvím, často tedy byli na cestách. Podobně byli za „cikány“ považováni i členové rodiny Vrbovy, kteří rovněž bydleli v Plavsku a byli se Studenými spříznění.

Členové rodiny Studených a Vrbů byli zatčeni v Plavsku 2. 8. 1942 protektorátními četníky ze stanice ve Stráži nad Nežárkou.⁴⁷ Četníci je naložili do nákladního auta, které muselo jet na dvakrát (Nečas 2012: 68). Podle vzpomínek Anny Vrbové byli nejprve převezeni do Českých Budějovic, kde je prohlíželi Němci, a poté byli odvezeni do Let.⁴⁸ Podle jiného pamětníka byli odvezeni do Mirovic, odkud museli pěšky do Let (Nečas 2012: 68).

Zde byl Václav Studený uvězněn od 3. 8. 1942 spolu se svou matkou (které v té době bylo 85 let), manželkou a svými šesti dětmi i s jejich rodinami (Nečas 2012: 30). Nelidské podmínky života v táboře nepřežil Studeného malý vnouček Antonín⁴⁹ (Nečas 2012: 30), půlroční vnučka Františka⁵⁰ (Nečas 2012: 30) a vnučka Stanislava, která se narodila přímo v táboře a nedožila se ani dvou měsíců (Nečas 2012: 31). Tyfové epidemii podlehl jeho zeť Jan Vrba⁵¹ a dva další členové rodiny Vrbových, Vojtěch (Nečas 2012: 30) a Růžena Vrbová (Nečas 2012: 31). Její muž Hynek byl odvezen v tzv. transportu asociálů 7. 12. 1942 z Let do koncentračního tábora Auschwitz I, kde byl zavražděn.⁵² Také někteří další Studeného příbuzní se stali obětí holokaustu, jeho snacha byla vězněna v Auschwitz–Birkenau a stala se obětí nehumánních lékařských pokusů.⁵³

Přeživší členové rodin Studených a Vrbů z Plavska byli z tábora propuštěni 27. 5. 1943, krátce před likvidací tábora. Nikdo z rodiny nebyl zařazen mezi Romy transportované do Auschwitz–Birkenau. Jako „necikáni“ mohli po pekle prožitém v „cikánském táboře“ odejít. Již v lednu 1943, kdy vězně tábora sužovala tyfová epidemie, byli z tábora propuštěni Studeného syn Jan a jeho žena Františka s přeživší dcerou Adélkou, které byly převezeny na léčení do nemocnice v Písku.

46 NA, Policejní ředitelství Praha II – všeobecná spisovna – 1941–1950, k. 11167, sig. S 6839/1, s. 11

47 Vojenský historický archiv, Sbirka Osobní spisy dle zákona 255/1946 Sb., vedené pro účastníky národního boje za osvobození, osobní spis Antonín Studený, č. 153791/73, příloha č. 3

48 Vojenský historický archiv, Sbirka Osobní spisy dle zákona 255/1946 Sb., vedené pro účastníky národního boje za osvobození, osobní spis Anna Vrbová, č. 158324/74, příloha č. 6

49 Vojenský historický archiv, Sbirka Osobní spisy dle zákona 255/1946 Sb., vedené pro účastníky národního boje za osvobození, osobní spis Františka Studená, č. 189389/79

50 NA, Mls Praha, Ls 678/48, složka Přílohy, s. 82.

51 VHA, Sbirka Osobní spisy dle zákona 255/1946 Sb., vedené pro účastníky národního boje za osvobození, osobní spis Jan Vrba, č. 316617/95.

52 VHA, Sbirka Osobní spisy dle zákona 255/1946 Sb., vedené pro účastníky národního boje za osvobození, osobní spis Hynek Vrba, č. 110202/69.

53 Vojenský historický archiv, Sbirka Osobní spisy dle zákona 255/1946 Sb., vedené pro účastníky národního boje za osvobození, osobní spis Emil Studený, č. 195352/82, složka Obnova řízení, č.j. 329946/01

Z nemocnice mohla Františka Studená odejít na svobodu, protože z pohledu táborového velitelství nebyla „ani cikánka, ani míšenka“.⁵⁴

Členové rodiny Studených se tedy nejprve stali oběťmi rasové perzekuce Romů jen proto, aby byli při likvidaci „cikánského tábora“ propuštěni. Otázkou zůstává, jak tento rozpor vysvětlit. Jedna z hypotetických možností výkladu vychází z rozdílů v chápání kategorie „cikána“ jednotlivými aktéry represe. Zatímco protektorátní četníci vycházeli při určování toho, kdo je nebo není „cikán“, z předválečné praxe a jejich definice tohoto pojmu byla velmi široká a spíše intuitivní, směřující etnickou příslušnost a sociální postavení, nacisté vycházeli z přísně biologicky pojatých rasových kritérií. Podle svědectví Anny Vrbové byli vězni určení k propuštění podrobeni antropometrickému měření: „Než nás propustili, přijela lékařská komise, jejíž členové nám měřili hlavy apod.“⁵⁵ Vnější zásah připomíná i svědectví dalšího člena rodiny Vrbových: „Někdy v březnu 1943 přijeli do lágru Němci z Prahy, postavili nás do řady a voddělovali Cikány a necikány“ (Nečas 2012: 70). Do Let tedy nejspíš přijeli externí odborníci (pravděpodobně zaměstnanci pražské kriminální ústředny), aby posoudili tělesné znaky vězňů v souladu s postupy nacistické rasové vědy. Václava Studeného a jeho rodinu tak mohla zachránit skutečnost, že nacistické úřady uplatňovaly užší definici „cikána“ než jejich podřízení, protektorátní četníci, kteří je v roce 1942 do tábora transportovali. Václav Studený pravděpodobně svou podobou neodpovídal nacistickým představám o Romech a pouze tato náhoda ho zřejmě uchránila před osudem, který čekal jeho romské přátele a příbuzné ve vyhlazovacím táboře v Auschwitz-Birkenau.

Nevysvětlěným problémem zůstává, proč vlastně ke konci existence tzv. cikánského tábora v Letech u Písku došlo k vyčlenění „necikánských vězňů“. Na konci dubna 1943 od sebe byli odděleni romští a neromští vězňové dislokovaných pracovních skupin, později podobná „selekce“ proběhla přímo v táboře. V prvním návrhu bylo určeno 78 neromských vězňů, později byl jejich počet zvýšen o dalších 120 lidí (Nečas 1994: 61). Jako další výkladová možnost se tak nabízí vlastní iniciativa velitele tábora. Vyčlenění „necikánských“ vězňů mohlo představovat cílenou snahu zachránit je od transportu, ať už motivovanou dobrou vůlí, nebo přijetím úplatků. V případě platnosti této varianty mohla hrát roli i skutečnost, že Emil Studený zastával v táboře funkci skladníka⁵⁶ a jeho švagr

54 NA, Generální velitel neuniformované protektorátní policie, nezpracovaný fond, karton Lety, složka II 1622 Lety 1939–45, sig. St17100–78, nr. 137.

55 VHA, Sběrka Osobní spisy dle zákona 255/1946 Sb., vedené pro účastníky národního boje za osvobození, osobní spis Anna Vrbová, č. 158324/74, příloha č. 6.

56 NA, Mls Praha, Ls 678/48, s. 28.

byl zaměstnán v kuchyni (Nečas 2012: 70). Díky svému postavení tak měli větší možnosti navázat styky s dozorcí, kteří mohli zakročit v jejich prospěch. V úvahu je také třeba vzít případné další aktivity příbuzných vězňených lidí, kteří zůstali na svobodě a mohli se též snažit svou rodinu dostat na svobodu.

Propuštěním z Let však pro členy rodiny Studených válečné trápení neskončilo. Společně se syny Antonínem a Emilem byl Václav Studený v roce 1944 znovu zatčen.⁵⁷ Byli obviněni z přechovávání kradeného zboží a uvěznění ve věznicí Německého úředního soudu v Klatovech.⁵⁸ Jejich údajná kriminální činnost ovšem byla spojena s ušlechtilým činem – podporování romského uprchlíka Karla Růžičky, který se před transportem do Auschwitz-Birkenau⁵⁹ skrýval v lesích poblíž jejich bydliště.⁶⁰

Studeného případ dále potvrzuje arbitrární charakter kritérií, podle kterých příslušné úřady rozhodovaly o identifikaci jednotlivců i jejich rodin, a tedy o jejich osudu. Zároveň ukazují obrovskou mocenskou nerovnováhu mezi bývalými dozorcí a vězni. Nevíme, zda se Studený považoval za Roma, nebo ne, ve svém svědectví však trval na svém odlišení od „cikánů“. Ve své výpovědi zvolil strategii, ve které upozorňoval na nespravedlivost svého uvěznění, protože nespadal do dané kategorie perzekuce, a otevřeně tak vlastně nezpochybňoval ani oprávněnost perzekuce Romů jako takovou. Studený si zřejmě uvědomoval sílu přetrvávající kriminalizace „cikánů“ a vědomě se od této kategorie distancoval, aby posílil důvěryhodnost své výpovědi.

57 Vojenský historický archiv, Sběrka Osobní spisy dle zákona 255/1946 Sb., vedené pro účastníky národního boje za osvobození, osobní spis Emil Studený, č. 195352/82, dopis Emila Studeného ze dne 28. 4. 2000.

58 Vojenský historický archiv, Sběrka Osobní spisy dle zákona 255/1946 Sb., vedené pro účastníky národního boje za osvobození, osobní spis Emil Studený, č. 195352/82, dopis ředitele SOA Plzeň Emilu Studenému ze dne 19. 3. 1896, záznam z archivního fondu Německý úřední soud Klatovy, kniha 28 (rejstřík spisů Gs).

59 V roce 1973 Antonín Studený vypověděl: „Pracoval jsem jako lesní dělník a 4. 7. 1944 jsem byl i se svojí první ženou Antonií Studenou r. Blažejovskou zatčen gestapem ze služebny Klatovy a to proto, že jsem podporoval Karla Růžičku, který měl být odvezen do Osvěčimského k. tábora jako cikán.“ Podporování Karla Růžičky potvrdili čtyři svědci. Sám Růžička měl mezi lety 1947–1948 zemřít v nemocnici v Písku. Vojenský historický archiv, Sběrka Osobní spisy dle zákona 255/1946 Sb., vedené pro účastníky národního boje za osvobození, osobní spis Antonín Studený, č. 153791/73.

60 Bratři Antonín a Emil Studený pracovali jako lesní dělníci v lese u obce Varvařov. V tomto lese se měli scházet s lidmi na útěku a zde měli být zatčeni. (Vojenský historický archiv, Sběrka Osobní spisy dle zákona 255/1946 Sb., vedené pro účastníky národního boje za osvobození, osobní spis Emil Studený, č. 195352/82, s. 29–31, svědecká prohlášení.) Emil Studený uvedl, že „dával živobytí“ lidem, kteří byli pronásledováni pro držení zbraní. Předpokládám, že součástí této skupiny byl i Karel Růžička. Ibid., dopis Emila Studeného z 28. 1. 1992.

1.2 Mimořádný lidový soud s Blažejem Dydy

Mimořádný lidový soud s Blažejem Dydy⁶¹, romským vězněm a vězeňským funkcionářem v koncentračních táborech v Hodoníně u Kunštátu a Auschwitz-Birkenau, byl jediný soudní proces, ve kterém došlo k odsouzení českého občana za podíl na vyvražďování českých a moravských Romů.

Udání na Dydyho podali samotní Romové, manželé František Kryštof a Marie Adamová, kteří při náhodném setkání v Dydy poznali svého bývalého táborového dohlázeitele. Na stanici SNB ve Vítkově 4. července 1946 Dydyho obvinili z toho, že špatně zacházel s vězni v tzv. cikánském táboře v Hodoníně u Kunštátu a že v koncentračním táboře v Auschwitz-Birkenau způsobil smrt několika vězňů (Schuster 2013: 79). Následně byl vzat do vazby krajského trestního soudu v Brně a začalo rozsáhlé vyšetřování. Lidový soud s Blažejem Dydy je unikátní počtem romských svědků. Protokolárně bylo vyslechnuto 47 Romů, kteří přežili věznění v táboře v Hodoníně u Kunštátu a/nebo v „rodinném cikánském táboře“ v Auschwitz-Birkenau (Schuster 2013: 83). Výsledky probíhaly na místních četnických stanicích. V tomto ohledu je třeba poznamenat, že vyslychaní Romové tak sdělovali svoje vzpomínky na nucenou táborovou koncentraci policistům, kteří se sami velmi pravděpodobně podíleli na její přípravě. Kromě toho proti Dydy vypovídalo pět bývalých zaměstnanců tzv. cikánského tábora v Hodoníně u Kunštátu, včetně jeho velitele Štěpána Blahynky (Schuster 2013: 85). Veřejný soudní proces se konal 29. dubna 1947 v Brně. Na základě tzv. velkého retribučního dekretu byl Dydy souzen za okrádání spoluvězňů, vyhrožování a surové zacházení s vězni, těžké poškození na těle tří osob a způsobení smrti 19 osob (Schuster 2013: 96–97). Obviněný byl uznán

61 Blažej Dydy byl mezi Romy znám jako „Manus“, „Mann“, „Mani“ nebo „Manu“, tzv. cikánskou legitimací měl vystavenou na jméno Dydy-Herák. Většinu života prožil na jižní Moravě. Narodil se 8. dubna 1917 v Karlovicích, domovský příslušel do Velkého Ořechova, později žil s rodinou v nedaleké romské osadě u Březůvek. Byl negramotný, číst a psát se naučil až ve vězení. Pracoval jako stavební dělník. Žil v chudobě, několikrát byl jako „cikán“ trestán pro potulku a žebrotu. Dydy a jeho rodina patřili k prvním vězňům tzv. cikánského tábora v Hodoníně u Kunštátu, do tábora byl spolu se svou těhotnou ženou Jiřinou a ročním synem Václavem deportován 5. srpna 1942. O čtyři měsíce později v důsledku táborového strádání malíčkový Václav zemřel. Blažej Dydy získal brzy po příjezdu funkci svobodníka, zastával ji až do ledna 1943, kdy byl ostatními Romy usvědčen z krádeže balíku s jídlem, byl potrestán a funkce zbačen. Přímou v táboře se manželům 27. března 1943 narodil další syn Jan. O týden později se Dydy pokusil o útěk, byl ale chycen. Podruhé a tentokrát úspěšně se o útěk pokusil 10. dubna 1943 při kopání vodovodu za táborem. Společně se spoluvězněm Antonínem Murkou, který se později stal partyzánem, se vrátili do Březůvek. Zde byl ale Blažej Dydy opět zatčen a vrácen zpět do tábora. Prvním hromadným transportem z hodonínského tábora 21. srpna 1943 byl se svou rodinou odtransportován do tzv. cikánského rodinného tábora v Auschwitz-Birkenau. Také zde byl Dydy součástí vězeňské správy, tzv. kápem. Jeho manželka se synem i celým zbytkem rodiny byli zavražděni v srpnu 1944 v plynových komorách. Dydy byl odtransportován do koncentračního tábora v Buchenwaldu a později do tábora Dora-Mittelbau u Nordhausenu. Na začátku roku 1945 byl transportem z tábora Bauderode poslán do plynových komor, podařilo se mu ale uniknout. Po konci války se vrátil do Velkého Ořechova, věznění v koncentračních táborech přežil jako jediný místní Rom. Později pracoval ve Vítkově, kde byl také zatčen (Schuster 2013: 76–79).

vinným, vzhledem k podmínkám, ve kterých zločiny spáchal, mu byl trest smrti zmírněn na doživotní věznění. Svůj trest nastoupil 16. května 1947 ve věznici na Mírově. Několikrát bezvýsledně žádal o milost či obnovení trestního řízení (Schuster 2013: 99). Na svobodu byl podmíněčně propuštěn v červenci 1961, z vězení se vrátil se silně poškozeným zrakem. Po propuštění žil až do své smrti v Uherském Brodě.⁶²

Většina svědeckých výpovědí Romů se shodovala a vyznívala v neprospěch obžalovaného. Naproti tomu ve výpovědích bývalých četníků (nyní členů SNB) se nacházely závažné rozpory.⁶³ I tito bývalí táboroví dozorcí ale většinou svědčili v neprospěch obžalovaného. Ve svém výkladu situace ovšem používali stejné motivy, na kterých svou obhajobu stavěl právě Dydy a jeho sympatizanti.

Blažej Dydy svou vinu částečně uznával, popíral ale, že by někoho zabil, nebo že by ostatní Romy bil o své vůli. Zdůrazňoval svoji vrženost do situace a nemožnost odporovat vůli dozorců i fakt, že on i celá jeho rodina byli sami obětí nacismu. Tvrdil, že se snažil vězňům pomáhat, že se v jeho čtetě pracovalo pomalu. Stejnou taktiku zvolili i přeživší, kteří vypovídali v jeho prospěch, jeho švagři Antonín Vrba a Josef Chadraba.⁶⁴ Podle nich měl Dydy vězňům pomáhat a ulehčovat jim práci.

Kromě toho použili oba tito svědci k obhajobě Dydyho ještě další motiv, který u soudu rezonoval, a to jeho odpor k Němcům. Josef Chadraba zdůrazňoval Dydyho vlastenecké cítění: „Many byl Čech, choval se jako Čech.“⁶⁵ To se mělo projevovat tím, že měl v Auschwitz-Birkenau šetřit české Romy a trestat německé vězně: „Many se mnohokrát mstil na Němcích, aby se mstil za to, že Němci nám vězňům ubližovali.“⁶⁶ Antonín Vrba svědčil ve stejném duchu: „Sám jsem viděl, jak týral Němce.“⁶⁷ Nutno dodat, že tvrzení o týrání německých vězňů brali oba svědkové jako pozitivní jev, součást Dydyho obhajoby. Romové svědčící proti Manymu ale popisovali situaci zcela opačně: „Nejvíce se mstil na českých cikánech a nejvíce jim bral jídlo.“⁶⁸ Českým Romům měl přidělovat ty nejhorsí práce,

62 M. Schuster (2013: 99–100) na základě informací C. Nečase uvádí, že B. Dydy žil po propuštění v Uherském Hradišti. Dle sdělení R. Murky, který Dydyho osobně znal a je v kontaktu s jeho příbuznými, však šlo o Uherský Brod. Rozhovor s R. Murkou, 13. 3. 2018.

63 Velitel tábora Štěpán Blahynka např. tvrdil, že trestání vězňů vězni bylo zakázáno, oproti tomu dozorce Emil Filípek tvrdil, že Blažej Dydy měl při trestání vězňů „naprostou volnost“. Moravský zemský archiv Brno, C 141 Mimořádný lidový soud v Brně, sig. Lsp 341/47, s. 195.

64 Tamtéž: 224.

65 Tamtéž.

66 Tamtéž.

67 Tamtéž.

68 Tamtéž: 73.

německým naopak ulevovat.⁶⁹ Navíc měl v Auschwitz-Birkenau mluvit pouze německy a trestat slovenské Romy,⁷⁰ kteří mu nerozuměli.⁷¹ Zvláště krutě se prý Dydy choval k Romům, kteří pocházeli z okolí jeho bydliště.⁷² Na tato tvrzení lze nahlížet jako na popis reálných vztahů a hierarchií mezi různými skupinami vězňů v koncentračním táboře. Zároveň je nutné zařadit je do obecného kontextu činnosti mimořádných lidových soudů. Vzhledem k tomu, že vina za veškeré válečné utrpení byla paušálně připisovaná Němcům, tak ten, kdo se provinil, musel být nutně jejich sympatizantem. Zdůrazňování vlastenectví nebo jeho absence tak podporovalo sílu výpovědi. Stejný diskurz používali i svědkové František Kryštof i Marie Adamová, když zakončili svou výpověď právě zdůrazněním toho, že Dydy pracoval v zájmu nacistů: „To vše obviněný konal ve službách němců“.⁷³ Přeživší Karel Vrba ho přímo označil za podporovatele nacistů: „Podotýkám, že obviněný uměl německy a byl znám pod jménem Mani. Týrání lidí páchal ve službách němců a poněvadž jako kápo byl celým přívržencem nacistů.“⁷⁵ Blažej Dydy naopak od prvního výsledku tvrdil, že neumí německy, čímž dokládal, že nebyl „kápo“.⁷⁶ Samotná znalost německé řeči se tak u soudu v rámci diskurzu o kolaborantství stala přítěžující okolností.

Kartu „národního uvědomění“ používal před soudem i bývalý velitel hodonínského tábora Štěpán Blahynka⁷⁷, když zdůrazňoval vlastenectví četníků v kontrastu proti „cikánům“: četníci měli být „vesměs Češi a dobří vlastenci, zatímco u cikánů nebylo ani potuchy o nějakém národním uvědomění.“⁷⁸ Na rozdíl od ostatních četníků, jejichž výpovědi se omezily na distanci od celé

69 Tamtéž: 141.

70 Tvrzení, že slovenští Romové byli vězněni v Auschwitz-Birkenau, je samo o sobě zajímavé. Dosud totiž neznáme písemné prameny, které by potvrdzovaly transporty ze Slovenska do Auschwitz.

71 Moravský zemský archiv Brno, C 141 Mimořádný lidový soud v Brně, sig. Lsp 341/47, s. 131.

72 Tamtéž: 73.

73 Použití malého n- je pravděpodobně způsobeno chybou zapisovatele. V dobovém kontextu však docházelo i k záměrnému psaní malých písmen ve slově Němec.

74 MZA Brno, C 141, Mimořádný lidový soud v Brně, sig. Lsp 341/47, s. 20.

75 Tamtéž.

76 Tamtéž: 7.

77 Na rozdíl od Josefa Janovského nebyl Štěpán Blahynka za své působení v koncentračním táboře v Hodoníně u Kunštátu ani v Letech u Písku, kde nahradil Janovského po jeho odvolání z velitelské funkce, nikdy souzen. Nikdo z někdejších podřízených ho neudal, na rozdíl od Janovského totiž byl mezi táborovým personálem oblíbený. Před retribučním soudem tak Blahynka v roli obviněného nikdy nestal, naopak působil jako soudce z lidu u mimořádného lidového soudu v Uherském Hradišti (Klinovský 2015: 37). Svědeckou výpověď proti Dydimu podal z vlastní iniciativy. Důvodem mohly být pověsti o nelidském zacházení s vězni v hodonínském táboře, které šířili přeživší Romové v Kyjově, kde Blahynka působil jako velitel SNB (Nečas 1994: 65). Blahynkova výpověď tak odráží jednak potřebu očistit vlastní pověst, jednak vědomí, že mu nehrozí přímý postih. Distancoval se od násilného jednání, které připasal na vrub bývalým vězňům, ale ne od své role velitele tábora. U policie působil až do roku 1949, kdy byl penzionován (Klinovský 2015: 37).

78 MZA Brno, C 141, Mimořádný lidový soud v Brně, sig. Lsp 341/47, Tamtéž: 75.

věci a na tvrzení, že o násilí v táboře nic nevěděli,⁷⁹ Blahynka naopak aktivně zdůrazňoval pozitivní roli tábora a jeho kladné přijetí ze strany české veřejnosti: „Veřejnost přijala toto opatření s ulehčením, že se zbavila metly venkova, jak cikáni byli právem nazýváni, a aby se tito nemohli více vrátiti, rozbourala jim domky, což se stalo téměř ve všech případech, jak jsem se dozvěděl. A byla to česká veřejnost, která cikánským zlem nejvíce trpěla.“⁸⁰ Bezúhonný prvorepublikový četník Blahynka, který během války podporoval protinacistický odboj, zřejmě považoval genocidu Romů za státní zájem. Poté, co nahradil neoblíbeného a nekompetentního Janovského na pozici velitele „cikánského“ tábora v Letech, se mu sice podařilo potlačit tyfovou epidemii, rozhodně však nešlo o projev humanity, jak tvrdí policejní historik Petr Klinovský (Klinovský 2015: 36), ale o splnění podmínky co nejrychlejších transportů v Letech vězněných Romů do Auschwitz–Birkenau. Přes výrazně horší stav tábora v Letech skutečně proběhly transporty právě z tohoto tábora mnohem dříve než transporty z Hodonína, kde na jeho místo nastoupil „nerozhodný“ Jan Sokl. Tato skutečnost dokonce vyvolala pozornost Blahynkových nacistických nadřízených (Nečas 1995: 110). O tom, že na rozdíl od Sokla velitel tábora Blahynka vnímal svou práci jako něco víc než jen trpné následování rozkazů, svědčí dopis, který po svém návratu do Hodonína adresoval právě Blahynka letským četníkům. Vzpomínal v něm: „Všech těžkostí a nebezpečí, které nám bylo společně v době nejhorší v táboře překonati a kdy jsme s nasazením vlastního života konali naši povinnost ve prospěch celku. Ač to bylo pro nás všechny velmi nebezpečné, bylo v tom našem poslání (sic) cosi krásného a ušlechtilého“ (Klinovský 2015: 37). Podotýkám, že obsahem tohoto „krásného a ušlechtilého poslání“ bylo připravení podmínek pro provedení transportů Romů do vyhlazovacího tábora Auschwitz–Birkenau. Přesto je třeba zdůraznit, že čeští četníci během tyfové epidemie v Letech i v Hodoníně skutečně riskovali možnost nákazy a ohrožení vlastního života a zdraví. Jejich pozice ovšem byla nesrovnatelná s utrpěním stovek lidí, které v táboře věznil.

V poválečných procesech se přesto bývalí dozorcí prezentovali jako oběti – a v tomto duchu také mimo jiné vinili ty, které v táboře hlídali, za vypuknutí epidemie a ohrožení vlastního života. Blahynka situaci popsal následovně: „Cikáni se vzpírali každému pokusu o čistotu, byli završeni jejich vinou, tak že vši v táboře měl každý včetně dozoru a lékaře [...] poměry v táboře nakonec vinou cikánů a jejich nečistoty dopadly tak, že zde vypukl břišní tyf a tímto byli ohroženi jako cikáni samotní, tak i dozor a celé okolí“.⁸¹

79 Příznačná je odpověď prvního velitele kárného pracovního tábora a pozdějšího hospodáře „cikánského“ tábora Jana Sokla: „O tyto věci jsem se nestaral, to byla věc strážce“. SOA Praha, MLS, Ls 678/48 Praha, Tamtéž: 157.

80 MZA Brno, C 141, Mimořádný lidový soud v Brně, sig. Lsp 341/47, Tamtéž: 268.

81 MZA Brno, C 141, Mimořádný lidový soud v Brně, sig. Lsp 341/47: 75.

Blahynka zde ve zdůvodňování své činnosti argumentoval prvorepublikovým obrazem „cikána“, pro nějž byla typická nejen neochota pracovat, kriminalita a zvrhlá sexualita, ale i nečistota. Na předsudečných představách o „cikánech“ ale svou obhajobu stavěl i Blažej Dydy, zdůrazňoval svou píli a pracovní výkony, pro které měl být do funkce jmenován, v podstatě podobně jako Blahynka se vyjadřoval i k nečistotě „cikánů“: „Mezi cikány, kteří nejsou zvyklí na čistotu a pořádek, bylo velmi těžko čistotu a pořádek [...] udržeti.“⁸² Výpovědi táborové správy z Hodonína u Kunštátu odhalují stejnou taktiku, jakou volili i dozorcí z Let: obviňování a dehumanizace obětí, předstírání neznalosti situace, stylizace do role oběti a posuzování fungování „cikánských“ táborů z hlediska národnostní optiky.

Je zajímavé sledovat, že národnostní pohled a téma podpory nacismu ovšem do soudního řízení s Dydym vnesli samotní Romové, kteří Dydyho udali, ve výpovědích ostatních svědků se buď neobjevovalo vůbec, nebo nepřevládalo. Jakkoli nebyla otázka podpory nacismu v procesu s Dydym tak výrazná jako při procesu s Janovským, přesto se výrazně otiskla do obžalovacího návrhu. V prvním bodě obžaloby byl Dydy obviněn z podpory nacistického hnutí tím, že týráním, vyhrožováním a bitím vězňů české i jiné národnosti v koncentračních táborech v Hodoníně u Kunštátu a Auschwitz-Birkenau měl vynucovat zvýšené pracovní výkony.⁸³ Ve druhém bodě obžaloby, který se týkal obohacování se na úkor spoluvězňů, bylo zdůrazněno, že tak činil „na úkor cikánů zejména české národnosti.“⁸⁴

Poslední bod obžaloby stejně tak uvádí, že zločin zabití a těžkého poškození na těle měl Dydy spáchat „ve službách a zájmu Německa.“⁸⁵ Bylo opět zdůrazněno, že se jednalo především o „cikány“ „české národnosti“. Blažej Dydy byl zproštěn viny ze zločinu proti majetku v případě upírání přídělů spoluvězňům. Osvooben byl z nařčení ze způsobení smrti Marie Buriánské, Rudolfa Adama a neznámé vězeňkyně. Vinným byl shledán v podpoře nacistického hnutí vynucováním zvýšeného pracovního výkonu, v případě těžkého poškození na těle a způsobení smrti 16 lidí v důsledku bití, byť bylo jako polehčující okolnost uznáno, že nikoho usmrtit nechtěl a bití bylo smrtelné pouze v důsledku zdravotního stavu vězňů. Uvedené zločiny měl spáchat „ve službách a zájmu Německa.“⁸⁶ Vězeň koncentračních táborů tak byl představen jako sympatizant nacistů, a sice jak z důvodu nutnosti, tak i z vlastní vůle, byl usvědčen z „podpory nacistického hnutí, a to jak po stránce objektivní, tak i subjektivní.“⁸⁷

82 Tamtéž: 268.

83 Tamtéž: 257.

84 Tamtéž.

85 Tamtéž.

86 Tamtéž: 267.

87 Tamtéž: 268.

1.3 Srovnání mimořádných lidových soudů s Josefem Janovským a Blažejem Dydem

Průběh obou soudů se zásadně lišil v přístupu k romským svědkům. Proces s Josefem Janovským inicioval jeho bývalý podřízený a někdejší dozorcí tvořili většinu svědků. Z vězňů „cikánského tábora“ měl možnost podat výpověď pouze Václav Studený. Návrh k předvolání Studeného podal táborový lékař Jan Neuwirth (Pape 1997: 132), soud tedy z vlastní iniciativy romské svědky nevyhledával. Proces tak byl pojat v rovině konfliktu mezi velitelem tábora a jeho zaměstnanci, který započal už ve fázi „kárného pracovního tábora.“ Jednotlivé strany procesu nerozlišovaly mezi jednotlivými fázemi fungování tábora. V tomto pohledu nebyli Romové chápáni jako důležití aktéři konfliktu ani soudního procesu, otázka jejich utrpení (a rasového pronásledování) byla pro soud vedlejší. Proti Janovskému byla vznesena čtyři obvinění: podpora a propagace nacistického hnutí (nacistický pozdrav, němčina jako služební jazyk), vyhrožování dozorcům, nařizování povinné práce ve prospěch Německa (sporným však nebyl samotný fakt nucené práce, ale pouze výše pracovního výkonu) a způsobení smrti obyvatel republiky ve službách a zájmu Německa (odebíráním potravinových přídelů, nařízením nadměrných pracovních výkonů, přeplněním tábora a odepřením lékařské péče). Tři z bodů obžaloby označovaly Janovského za nacistického kolaboranta, který vedl tábor pro prospěch Říše, pouze čtvrtý bod obžaloby se bezprostředně týkal osudů vězňů. V tomto bodě však nebylo rozlišováno mezi vězni „kárného“ a „cikánského“ tábora, v potaz nebylo vzato bití vězňů, ani jejich transporty do koncentračních táborů. Soud se nezabýval konkrétními případy úmrtí. Romští vězni nebyli u soudu vnímáni jako jednotlivci, ale jako masa vězňů. Existovalo sice povědomí o odlišných fázích fungování tábora („kárný pracovní, internační a cikánský tábor“), výpovědi vztahující se k různým fázím ale byly stavěny na jednu rovinu a tábor byl fakticky pojímán jako jeden celek. Rozdílná míra utrpení a důvody internace nebyly zohledněny. Fáze „cikánského tábora“ tak nebyla chápána jako zásadně odlišná forma perzekuce. Velitel Janovský tím pádem mohl popírat své spojení s nacisty a prezentovat tábor jako legitimní instituci, „nás český podnik.“

Proces s Blažejem Dydem iniciovali romští přeživší, a ti také tvořili většinu svědků. Soud byl v jejich vyhledávání aktivní, výzva k přihlášení svědků byla zveřejněna v rozhlase i denním tisku (Schuster 2013: 80), o spolupráci byl požádán i Svaz protifašistických bojovníků. Celkově bylo vyslechnuto 47 romských svědků. Výslechy probíhaly na velitelstvích místních stanic SNB,⁸⁸ přeživší Romové tedy mohli vyslyšet ti samí policisté, kteří se podíleli na jejich deportacích. Na rozdíl od soudního procesu s velitelem tábora v Letech, kde se samotné utrpení vězňů

88 Tamtéž: 82.

dostalo na druhou kolej, stála v lidovém soudu s Blažejem Dydym otázka obětí v centru dění. Dydy byl souzen za smrt konkrétních lidí, v případě procesu s Janovským nebyl v rozsudku jmenován jediný člověk. V Dydyho případě se tak vyšetřovaly zločiny jedince, v případě Janovského byl rozsudek pronesen spíše nad rolí českého četnictva v rámci systému nacistických koncentračních táborů.

Na rozdíl od lidového soudu s Josefem Janovským bylo v rozsudku lidového soudu s Blažejem Dydym jasné deklarováno, že táborová koncentrace protektorátních Romů byla součástí rasové perzekuce a výpovědi se vztahovaly výhradně k fázi „cikánského tábora“. Přestože tábor v Hodoníně u Kunštátu byl explicitně zmiňován jako koncentrační tábor – a vznikla tím možnost soudit lidi, kteří se na jeho provozu podíleli, za napomáhání rasové genocidě – Dydyho činnost v protektorátním „cikánském“ táboře a jeho podstata, stejně jako podstata uvěznění jeho samotného a jeho rodiny, se ovšem opět ztratila v širší množině argumentů o práci „ve službách a zájmu Německa“. Přítěžující okolností bylo, že Dydy trestný čin „podpory nacistického hnutí“ spáchal v německém koncentračním táboře Osvětimi.⁸⁹ Zkušenost věznění v Hodoníně u Kunštátu tak byla podřazena zkušenosti věznění v Auschwitz-Birkenau.

Pozornost věnovaná osobě Dydyho, jeho motivacím a charakterovým vlastnostem, a stejně tak důraz na jednotlivé případy vražd, vedly na jednu stranu k větší individualizaci a důrazu na osobní zkušenost Dydyho obětí, na druhou stranu ale došlo k přehlížení širšího společenského kontextu, ve kterém jejich věznění probíhalo, a s tím i samotné podstaty jejich perzekuce. V případě soudu s Janovským šlo hlavně o spor, jestli byly protektorátní „cikánské“ tábory zřizovány a vedeny ve prospěch Německa, v případě soudu s Dydym šlo o individuální vinu bývalého vězně a dozorce. V důsledku zaujmutí této perspektivy soud přehlížel, jak, kým a v čím zájmu byl řízen hodonínský koncentrační tábor. Rozsudek proti Blažejí Dydymu tak mohl být vynesena také na základě argumentů jeho vězňitelů.

Závěr

Poválečné procesy s personálem protektorátních koncentračních táborů je nutno nahlížet v kontextu retribučního soudnictví. Součástí „národní očisty“ byla produkce jazyka kolaborace. Z pohledu poválečné politiky dějin byly válečné zločiny spáchány pouze nacisty a domácími zrádci, většina národa naopak okupantům vzdorovala. Tento výklad vedl k výrazné individualizaci viny a zároveň opomíjení širších strukturálních faktorů a míry zapojení české správy do provádění nacistické politiky. Potřeba zachování funkčního státního aparátu (v našem případě represivních složek) vedla k provádění exemplárních trestů v kombinaci s faktickou plynulou návazností kariér řadových zaměstnanců.

⁸⁹ Tamtéž.

Také v případě protektorátních četníků činnost v koncentračních táborech nijak nenarušila jejich další působení u policie.

Obvinění i jejich žalobci formulovali své výpovědi v duchu dominantního narativu celonárodního odporu proti německým okupantům. Obvinění, včetně oběti rasové perzekuce, kterou byl Blažej Dydy, byli označováni za zrádce národa a sympatizanty nacismu. Bránili se pak zdůrazňováním svého odporu k Němcům a vyzdvihováním svého vlastenectví. Všechny procesy se do značné míry zaměřovaly na otázku sympatií k nacismu. Vyšetřování se pak soustředilo např. na zdravení nacistickým pozdravem nebo na znalost německého jazyka, tázání po osudech konkrétních obětí bylo upozaděno. V důsledku národnostního rámování protiromské perzekuce se soudní procesy zaměřovaly především na to, v čím zájmu protektorátní „cikánské tábory“ fungovaly, nikoliv na to, jak fungovaly a z jakého titulu byly zřízeny. Tak docházelo k další marginalizaci hlasu obětí. Důraz na individuální vinu jednotlivých „kolaborantů“ zastínilo zhodnocení role protektorátní správy. Ať už poválečné procesy dopadly propuštěním viníků, nebo odsouzením oběti, v obou případech šlo především o zproštění viny českého četnictva jako celku.

Materiály mimořádných lidových soudů se skládají především z výpovědí bývalých dozorců. Umožňují tak pochopit, jak svoji roli vnímali pachatelé genocidy. Většina četníků zařazených do koncentračního tábora v Letech u Písku byla do tábora zařazena proti své vůli, neschvalovali způsob, jakým byl tábor řízen, a odsuzovali velitele tábora Janovského. Přesto projevíli pouze minimální soucit s lidmi, které v táboře věznili. Nikdo z dozorců během přelíčení neodsoudil samotný fakt nezákonné koncentrace stovek lidí, ať už šlo o vězně „kárného tábora“, nebo rasově perzekvované Romy. Naopak zdůrazňovali potřebu přísného jednání. Uznávali sice utrpení vězňů, za skutečné oběti fungování tábora ale považovali sebe sama.

Bývalí velitelé obou koncentračních táborů, Josef Janovský a Štefan Blahynka, a dozorcí, kteří stáli na jejich straně, zdůrazňovali společenskou prospěšnost zřízení „kárného pracovního tábora“ i táborové koncentrace českých a moravských Romů. Svoje tvrzení opírali o kontinuitu s prvorepublikovou praxí, zdůrazňovali svoji odpovědnost českým úřadům a vlasteneckou povinnost. Za své uvěznění, utrpení i smrt v koncentračních táborech byli podle nich zodpovědní vězni sami. Toto hledisko přejaly i vyšetřující orgány. Kromě procesu s Blažejem Dydem proti táborovým dozorcům svědčilo jen minimum přeživších Romů.

Stupeň marginalizace přeživších dokládá používání kriminalizujících označení („cikán, asociál“) i neuznání rasového charakteru perzekuce v případě „cikánského tábora“ v Letech u Písku. Vypovídající četníci i soud přistupovali ke všem fázím tábora jako k jediné, nepřetržitě fungující instituci. Opomíjena tím byla zvláštní podstata rasové koncentrace Romů i mnohem větší míra utrpení a úmrtnosti ve fázi „cikánského tábora“. V případě soudu s Blažejem Dydem bylo

rasistické pronásledování Romů tématizováno, soud se ale zaměřil především na události v Auschwitz–Birkenau.

Materiály mimořádných lidových soudů ukazují na ostrý rozpor mezi tím, jak o událostech romského holokaustu přemýšleli doboví aktéři a jak se nám jeví ze soudobého hlediska. V první řadě nebyli soudci, ale ani bývalí dozorcí schopni nebo ochotni rozpoznat bezprecedentní rozsah perzekuce Romů. Naprostá většina lidí, kteří byli vězněni v „cikánských táborech“ v Hodoníně u Kunštátu a v Letech u Písku, se stala obětí holokaustu. Jen v obou táborech samotných zemřelo několik stovek lidí. Přesto mohli jejich bývalí dozorcí svědčit u soudu bez strachu z toho, že by mohli být sami obviněni ze smrti vězňů těchto táborů. Bývalí velitelé koncentračních táborů naopak zdůrazňovali společenskou prospěšnost těchto institucí pro české občany. Na tuto logiku do značné míry přistoupily i soudy. Za zločiny a týrání, ke kterým v táborech docházelo, měli být zodpovědní nacisté nebo kolaboranti. Samotná oprávněnost existence zvláštních táborů pro „cikány“ však nebyla zpochybněna. Lidé, kteří byli u poválečných soudů z titulu své funkce soudců konfrontováni s přeživšími romského holokaustu a jeho spolupachateli, nedokázali pochopit, jakému utrpení byli Romové vystaveni, a brát je jako zvláštní kategorii obětí. V celé poválečné Evropě stál holokaust na okraji zájmu veřejnosti, oběti rasové perzekuce byly vřazeny do množiny „národních“ obětí. Narativ „národního boje za osvobození“ nezohledňoval odlišnost rasové perzekuce od ostatních druhů nacistického útlaku. Retribuční soudnictví netematizovalo rasovou perzekuci Romů jako obzvláště hrůzný čin nacistického režimu, který by zasloužil zvláštní pozornost a důkladné prozkoumání. V důsledku toho soudci nepovažovali za nutné měnit postoj poválečné společnosti vůči Romům, upozorňovat na zločiny na Romech spáchané a potrestat jejich pachatele. Zkušenost obětí zůstala oslyšena. K holokaustu českých a moravských Romů se poválečná společnost postavila zády, v jejím dějinném příběhu neměl mít místo. Památka vyvražděných Romů tak měla zůstat pouze v paměti přeživších.

Prameny

- Moravský zemský archiv Brno, C 141, fond Mimořádný lidový soud v Brně, sig. Lsp 341/47
- Státní oblastní archiv Praha, č. fondu 99, Mimořádný lidový soud Praha, sig. Ls 678/48
- Vojenský historický archiv, Sbírka Osobní spisy dle zákona 255/1946 Sb., vedené pro účastníky národního boje za osvobození, osobní spis Vrba Hynek, č. 110202/69
- Vojenský historický archiv, Sbírka Osobní spisy dle zákona 255/1946 Sb., vedené pro účastníky národního boje za osvobození, osobní spis Jan Vrba, č. 316617/9
- Vojenský historický archiv, Sbírka Osobní spisy dle zákona 255/1946 Sb., vedené pro účastníky národního boje za osvobození, osobní spis Anna Vrbová, č. 158324/74
- Vojenský historický archiv, Sbírka Osobní spisy dle zákona 255/1946 Sb., vedené pro účastníky národního boje za osvobození, osobní spis Františka Studená, č. 189389/79
- Vojenský historický archiv, Sbírka Osobní spisy dle zákona 255/1946 Sb., vedené pro účastníky národního boje za osvobození, osobní spis Antonín Studený, č. 153791/73
- Vojenský historický archiv, Sbírka Osobní spisy dle zákona 255/1946 Sb., vedené pro účastníky národního boje za osvobození, osobní spis Emil Studený, č. 195352/82
- Národní archiv v Praze, fond Generální velitel neuniformované protektorátní policie, nezpracovaný fond, karton Lety
- Národní archiv v Praze, fond Policejní ředitelství Praha II - všeobecná spisovna – 1941–1950, k. 11167, sig. S 6839/1
- NA, Policejní ředitelství Praha II – všeobecná spisovna – 1941–1950, k. 3607, sig. S 7230/1
- Státní okresní archiv v Nymburce se sídlem v Lysé nad Labem, fond Okresní úřad Poděbrady, Manipulace 1900–1923, sig. 4/1/8
- Rozhovor s Rudolfem Murkou, 13. 3. 2018 v Otrokovicích, vedený M. Schusterem a J. Smlsalem

Literatura

- Baumann, Z. 2010. *Modernita a holocaust.* Praha: Sociologické nakladatelství.
- Frommer, B. 2010. *Národní očista. Retribuce v poválečném Československu.* Praha: Academia.
- Gross, J. T. 2000. Themes for a Social History of War Experience and Collaboration. In: I. Deák, Gross, J. T., Judt, T. *The Politics of Retribution in Europe. World War II and its Aftermath.* Princeton: Princeton University Press, 15–35.
- Holý, D., Nečas, C. 1993. *Žalující píseň. O osudu Romů v nacistických koncentračních táborech.* Brno: Ústav lidové kultury ve Strážnici, 74–79.
- Judt, T. 2000. The Past Is Another Country. Myth and Memory in Postwar Europe. In: I. Deák, Gross, J. T., Judt, T. *The Politics of Retribution in Europe. World War II and its Aftermath.* Princeton: Princeton University Press, 293–325.
- Klinovský, P. 2015. Velitelé cikánského tábora v Letech u Písku. In: *Bulletin Muzea romské kultury*, 24–41.
- Kokoška, S. 2009. Internační tábory v Letech u Písku. In: Dejmek, J., Loužek, M., Klaus, V. *Nacistická okupace: sedmdesát let poté.* Praha: Centrum pro ekonomiku a politiku, 95–104.
- Mazower, M. 2000. *Dark Continent. Europe's Twentieth Century.* New York, Toronto: Vintage.
- Mezulianíková, M. 2017. *Očista veřejné správy (1945–1948).* Diplomová práce. Brno: Masarykova univerzita.
- Nečas, C. 1994. *Českoslovenští Romové v letech 1938–1945.* Brno: Masarykova univerzita.
- Nečas, C. 1995. *Andr'oda taboris: Tragédie cikánských táborů v Letech a v Hodoníně.* Brno: Masarykova Univerzita.
- Nečas, C. 1999. *Holocaust českých Romů.* Praha: Prostor.
- Pape, M. 1995. *A nikdo vám nebude věřit. Dokument o koncentračním táboře Lety u Písku.* Praha: GplusG.
- Pejčoch, I. 2011. *Fašismus v českých zemích. Fašistické a nacionálněsocialistické strany a hnutí v Čechách a na Moravě.* Praha: Academia.
- Richterová, B. 2014. Dodatek I. In: Polanski, P. *Tábor smrti Lety.* Institut kritických studií, Československá anarchistická federace.
- Schuster, M. 2013. Proces s Blažejem Dydyem na základě materiálů Mimořádného lidového soudu v Brně roku 1947. *Romano Džaniben* 20 (1): 73–101.